

УДК 811.161.3

ДА ПРАБЛЕМЫ ВЫЗНАЧЭННЯ НАЦЫЯНАЛЬнай АДМЕТНАСЦІ ПРЫКАЗКАВАГА ФОНДУ БЕЛАРУСКАй МОВЫ*

Юлія Петрушэўская

магістр філалагічных навук, старшы выкладчык кафедры тэарэтычнай і прыкладнай
лінгвістыкі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова
(Магілёў, Рэспубліка Беларусь)
e-mail: ling-msu@mail.ru
ORCID: 0000-0001-8142-294X

У артыкуле вызначаны і абгрунтаваны актуальнасць, асноўныя задачы, прынцыпы і метады вызначэння нацыянальнага кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы на падставе апазіцыі спецыфічнае (нацыянальнае) vs. запазычанае ці агульнае з іншымі мовамі (інішанацыянальнае) на матэрыяле аб'ектыўных мностваў прыказак (парэміялагічнага мінімуму, асноўнага парэміялагічнага фонду і парэміялагічнага рэсурсу літаратурнай мовы).

Ключавыя словы: беларуская мова; нацыянальны кампанент; прыказка; прыказкавы фонд.

Petrushevskaja Julia. On the problem of the definition of national identity paremiological foundation of the Belarusian language.

The article defines the tasks of studying the national identity of the paremiological foundation of the Belarusian language: (1) to identify the main areas of study of the national in the modern paremiology of the Belarusian language; (2) to substantiate the principles and methods of determining and describing the national component in the paremiology of the Belarusian language on the material of the paremiological minimum, the main paremiological foundation, the paremiological resource of the literary language by fixing, systematizing and differentiating the specific (nationally determined) in opposition to the common (foreign) in synchronic terms; (3) to substantiate the concept and principles of differentiation of the non-national component in the paremiology of the Belarusian language; (4) to determine the volume, characteristics and ratios of the international and universal components in the paremiology of the Belarusian language; (5) to determine the scope and varieties of the nationally determined (actually Belarusian) component in the paremiology of the Belarusian language (Belarusian paremiological units proper, paremiological models, proverb prototypes, realities in proverbs, images and concepts reflected in proverbs); (6) to determine the scope and varieties of nationally and culturally deterministic elements in the units of the international and universal components in the Belarusian paremiology (national variations of prototypes of proverbs, realities, as well as specific images and concepts in proverbs, unique variants of paremiological models, specific lexical composition and specific grammatical organization of proverbs); (7) to establish the degree of national-cultural determinism of the national component in the Belarusian paremiology, the ratio of national and non-national components in it.

Keywords: Belarusian; the national component; saying; paremiological foundation.

© Петрушэўская Ю., 2018

Уводзіны. Парэміялогія як спецыяльнае

* Даследаванне выканана ў межах навуковага праекта «Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы (у еўрапейскім моўным кантэксце)» (ДР№ 20161332) падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства» на 2016–2020 гг.

адгалінаванне беларускага мовазнаўства, прысвечанае вывучэнню парэміялагічных адзінак (прыказак) сфарміравалася зусім нядаўна, у сярэдзіне першага дзесяцігоддзя XXI стагоддзя, дзякуючы найперш працам І. Лепшава, хоць прыказкі ў беларускай мове пачалі сістэматычна вывучацца з лінгвістычнага пункту погляду яшчэ з канца 1950-х гг. На сённяшні дзень грунтоўна даследаваны пэтыка прыказак, іх лексічны склад, сінтаксічная будова, стылістычныя асаблівасці ў мастацкіх тэкстах. У апошні час пачалі актыўна вывучацца семантычныя ўласцівасці прыказак, правілы іх ужывання ў маўленні, шляхі і крыніцы паходжання беларускіх прыказак, іх сацыялінгвістычныя параметры, трансфармацыі дзеля стварэння пародыі ці жарту, адлюстраванне ў беларускіх прыказках нацыянальна-культурнай карціны свету, рэалій і духоўных каштоўнасцей беларускага народа і інш. Разам з тым застаюцца дыскусійнымі пытанні тэарэтычнага размежавання прыказак як лінгвістычных адзінак (часткі афарыстычнай падсістэмы мовы) і як адзінак фальклорных (клішыраваных фразавых тэкстаў) у сувязі з распрацоўкай на матэрыяле беларускай мовы лінгвістычнай тэорыі афарызма [Іваноў 2017; Іваноў 2018]. Мала даследаваны або зусім не вывучаліся гістарычная дынаміка і дыяхранічныя варыянты прыказак, заканамернасці іх утварэння і спосабы функцыянавання ў жывым маўленні, іх агульныя і спецыфічныя рысы з прыказкавымі адзінкамі іншых моў свету, нацыянальна-культурная спецыфіка парэміялагічнага фонду беларускай мовы на шырокім моўным фоне і інш.

Мэта даследавання – абгрунтаваць актуальнасць у беларускім і славянскім мовазнаўстве праблемы вызначэння нацыянальнай адметнасці парэміялагічнага (прыказкавага) фонду беларускай мовы, акрэсліць шляхі і спосабы вырашэння гэтай праблемы (прапанаваць прынцыпы і прыёмы вызначэння нацыянальнага кампанента ў прыказкавым фондзе беларускай мовы).

Метадалагічная аснова даследавання грунтуецца на разуменні прыказкі як адзінкі парэміялагічнага фонду мовы і парэміялогіі як асобнай лінгвістычнай дысцыпліны, што ўсталяваліся ў беларускім і славянскім мовазнаўстве, а таксама на лінгвакультуралагічным падыходзе да вывучэння моўных з’яў, які прадугледжвае зварот да іншых моў і культур пры вызначэнні і дыферэнцыяцыі нацыянальнага і іншанацыянальнага ў пэўнай мове і моўнай карціне свету.

1. Асноўныя праблемы беларускай парэміялогіі на сучасным этапе яе развіцця акрэсліў і абгрунтаваў Я. Іваноў у дакладзе на XV Міжнародным з’ездзе славістаў (Мінск, 2013 г.): «вызначэнне крытэрыяў абмежавання аб’ему адзінак парэміялагічнай падсістэмы беларускай мовы, сістэматызацыя і апісанне парэміялагічнага матэрыялу, выяўленне колькасных параметраў парэміялагічнага фонду беларускай мовы, лексікаграфічнае апісанне парэміялагічных адзінак у слоўніках новага тыпу, стварэнне двухмоўных перакладных парэміялагічных слоўнікаў беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх моў, вызначэнне агульнага (універсальнага) і спецыфічнага (нацыянальна-культурнага) кампанентаў беларускай парэміялогіі на фоне іншых славянскіх і неславянскіх моў» [Іванов 2013, с. 223].

З гэтых праблем найбольш актуальнымі, на наш погляд, з’яўляюцца дзве – першая і апошняя, паколькі яны адпавядаюць двум нявырашаным пытанням сучаснай агульнай парэміялогіі. Першым з іх з’яўляецца тэарэтычная нявызначанасць аб’екта яе вывучэння (дагэтуль прадметам навуковых штудый

застаецца праблема вызначэння, што такое «прыказка» (у тым ліку і ў беларускім мовазнаўстве). Другім – адсутнасць аб’ектыўных крытэрыяў дыферэнцыяцыі спецыфічнага (нацыянальнага) і агульнага (універсальнага і інтэрнацыянальнага) у прыказкавых фондах моў свету. Да таго ж, у апошні два дзесяцігоддзі ў сувязі з імклівым развіццём лінгвакультуралагічных, этналінгвістычных, лінгвакагнітыўных даследаванняў значна павялічылася ўвага лінгвістаў да высвятлення суадносін нацыянальнага і ўніверсальнага ў моўнай сістэме і яе падсістэмах, у тым ліку і ў беларускай мове.

2. Супярэчнасці і лакуны вывучэння нацыянальнага кампанента парэміялагічнага фонду беларускай мовы. Спецыяльных даследаванняў, прысвечаных метадалогіі вызначэння, аб’ёму і складу нацыянальнага кампанента прыказкавага фонду беларускай мовы, не праводзілася. Аднак нацыянальны кампанент звычайна дыферэнцыруецца і апісваецца даследчыкамі пры этналінгвістычным, лінгвакультуралагічным, лінгвакраіназнаўчым (а таксама лінгвакраязнаўчым), параўнальна-гістарычным, супастаўляльным, этымалагічным вывучэнні прыказак беларускай мовы. Пры гэтым аб’ём нацыянальнага кампанента ў беларускай парэміялогіі звычайна неапраўдана перабольшваецца, што датычыцца найперш вызначэння ўласна беларускага паходжання прыказак, якое бяспрэчна прымаецца на падставе ўжывання ў іх лексічных кампанентаў-рэалій, адпаведнасці прыказкавых прататыпаў гістарычным, геаграфічным, сацыяльным, культурным умовам жыцця беларускага народа, карэляцыі зместу прыказак з духоўным светам беларусаў, наяўнасці ў лексічна-граматычным афармленні прыказак такіх элементаў, якія адсутнічаюць у іншамоўных адпаведніках, і г. д. Найбольш яркая недакладная кваліфікацыя (у бок перабольшвання) нацыянальнага кампанента ў прыказкавым фондзе беларускай мовы праяўляецца ў выніку этымалагічнага аналізу прыказак.

Напрыклад, прыказка *Аржаная каша сама сябе хваліць* вызначаецца ў «Этымалагічным слоўніку прыказак» (2014) І. Лепешава як «уласна беларуская» прыказка «з нерэальным вобразам у яе аснове, а яе суб’ект (з азначэннем «аржаная») іранічна абазначае не лепшы гатунак сярод іншых відаў кашы (грэчневай, рысавай і г. д.)» [Лепешаў 2014, с. 21]. Гэта прыказка ўпершыню зафіксавана ў беларускай мове ў зборніку І. Насовіча (1874). Аднак у рускай мове, паводле парэміяграфічных крыніц XVIII–XIX стагоддзяў, ужываліся прыказкі *Всякая каша сама сябя хвалит, Гречневая каша сама сябя хвалит, Овсяная каша сама сябя хвалит, Ржаная каша сама сябя хвалит, Ячная каша сама сябя хвалит* і іх шматлікія варыянты, многія з якіх дагэтуль ужываюцца ў рускай мове. У беларускай мове прыказкавы варыянт *Грэцкая каша сама сябе хваліць* фіксуецца толькі ў другой палове XX стагоддзя, што ярка паказвае на рускамоўнае паходжанне прыказкі *Аржаная (грэцкая) каша сама сябе хваліць* і на яе агульны з рускай мовай арэал функцыянавання ў цяперашні час. Такого кшталту прыкладаў можна прывесці шмат. Так, прыказкі *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей), Дай божа ў добры час сказаць, а ў ліхі (нядобры) памаўчаць, З вялікага грому <часамі, заўсёды> малы дождж <бывае>, Хто мажа, той і едзе* і інш. вызначаюцца ў «Этымалагічным слоўніку прыказак» (2014) як «уласна беларускія» [Лепешаў 2014, с. 18, 39, 49, 126], аднак такімі не з’яўляюцца ні паводле паходжання, ні паводле сферы ўжывання, паколькі тоесныя па зместу, структуры, лексічнай і граматычнай арганізацыі парэміялагічныя адзінкі функцыянуюць і ў іншых славянскіх і неславянскіх мовах, пры гэтым многія з такіх моў да нядаўняга часу або

ўвогуле не мелі кантактаў з беларускай мовай (параўн., адпаведна, у англійскай мове – *Two heads are better than one*, у нямецкай – *In guter Stunde soll man sprechen, in böser soll man schweigen*, у кітайскай – 雷声大雨点小 літаральна ‘Гром, але малы дождж’, у чэшскай – *Kdo máže, ten jede* і г. д.) [Петрушэўская 2015; Петрушэўская 2016а; Петрушэўская 2016б; Петрушэўская 2018].

Трэба заўважыць, што далёка не ўсе прыказкі, якія функцыянуюць у сучаснай беларускай літаратурнай мове і ўспрымаюцца яе носьбітамі і даследчыкамі як уласна беларускія паводле зместу і формы (а на гэтай падставе інтэрпрэтуюцца як нацыянальна-культурны кампанент), ужываюцца толькі ў беларускай мове і маюць уласна беларускае паходжанне. Гэта ж уласціва і іншым мовам свету, у якіх многія прыказкі маюць іншамоўнае паходжанне, але з цягам часу асімілявалі ў мове-рэцыпіенце і, як правіла, ужо не асацыіруюцца з чужымі мовамі і культурамі. Так, паводле слухнага меркавання В. Макіенкі, «вопреки расхожему представлению о густо национальной маркированности идиоматики и паремиологии они – как это ни парадоксально – являются более интернациональными, чем лексика» [Nationales und Internationales 2013, S. 2]. Дакладна высветліць, з’яўляецца тая ці іншая прыказка ўласна беларускай, ці мае ў сваім складзе нацыянальна-культурна маркіраваныя элементы ў выпадку, калі з’яўляецца агульнай для беларускай і іншых моў, можна толькі шляхам сінхранічнага структурна-семантычнага мадэлявання прыказкавых адзінак на шырокім моўным фоне.

3. Метадалагічныя падставы вызначэння і дыферэнцыяцыі нацыянальнага кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы. Вызначэнне нацыянальнага (нацыянальна-культурна дэтэрмінаванага) кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы патрабуе не толькі вывучэння фактаў і асаблівасцей адлюстравання гісторыі, матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў у прыказках, але і звароту да прыказкавых адпаведнікаў іншых моў (тоесных або блізкіх па форме парэміялагічных адзінак у роднасных і няроднасных мовах), да адлюстраваных у іх фактаў гісторыі і матэрыяльнай культуры, з’яў і паняццяў духоўнага свету іншых народаў. Важна таксама ўлічваць фактар моўных кантактаў і агульныя для роднасных і няроднасных моў заканамернасці адлюстравання рэчаіснасці ў прыказках. Іншымі словамі, нацыянальны кампанент парэміялагічнага фонду беларускай мовы можна акрэсліць толькі на фоне іншых моў і толькі ў проціпастаўленне іншанацыянальнаму кампанента. Пры гэтым прыняццёва значным з’яўляецца той набор прыказкавых адзінак, на матэрыяле якога вызначаецца нацыянальны кампанент (гэта не можа быць мноства адзінак выпадковых, дэтэрмінаваных неістотнымі фактарамі, аб’яднаных паводле малазначных ці неаб’ектыўных крытэрыяў і да т. п.).

Вызначэнне нацыянальнага кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы засноўваецца на наступных папярэдніх меркаваннях. Па-першае, у парэміялагічным фондзе (або парэміконе) беларускай мовы спалучаюцца агульны з іншымі мовамі (інтэрнацыянальны і ўніверсальны) кампанент і спецыфічны (нацыянальны) кампанент, які складаецца, у сваю чаргу, не столькі з адзінак уласна беларускага паходжання, колькі з нацыянальна дэтэрмінаваных варыянтаў іншамоўных і агульных з іншымі мовамі прыказак. Па-другое, колькасць прыказкавых адзінак уласна беларускага паходжання не можа перавышаць колькасць іншамоўных ці агульных з іншымі мовамі адзінак (паколькі парэміялагічны фонд беларускай мовы не з’яўляецца ізаляванай і замкнёнай сістэмай), аднак шмат прыказак

запазычаных з іншых моў ці агульных з іншымі мовамі з часам асімілявалі ў беларускай мове, набылі нацыянальна-маркіраваныя элементы і ў выніку пачалі ўспрымацца носьбітамі мовы як уласна беларускія. Па-трэцяе, суадносіны нацыянальнага (спецыфічнага) і іншанацыянальнага (інтэрнацыянальнага ці ўніверсальнага) кампанентаў найбольш рэпрэзентатыўна прадстаўлены толькі ў аб'ектыўна абмежаваных мноствах прыказкавых адзінак (парэміялагічным мінімуме, асноўным парэміялагічным фондзе, парэміялагічным складзе літаратурнай мовы). Па-чацвёртае, у структуры нацыянальнага кампанента ў парэміконе беларускай мовы павінны пераважаць не ўласна беларускія па паходжанню адзінкі, а нацыянальна дэтэрмінаваныя варыянты і элементы іншамоўных ці агульных з іншымі мовамі прыказак.

Нацыянальны кампанент у парэміялагічным фондзе беларускай мовы павінен вывучацца ў рэчышчы сінхроннага апісання якасных і колькасных уласцівасцей парэмікону беларускай мовы, формы і зместу прыказкавых адзінак, спосабаў адлюстравання рэчаіснасці ў прыказках (на матэрыяле трох супрацьпастаўленых адзін аднаму мностваў прыказак, аб'ектыўна абмежаваных паводле часавых, сацыякультурных і лінгвістычных фактараў) з пункту гледжання выяўлення і дыферэнцыяцыі нацыянальнага кампанента шляхам яго проціпастаўлення іншанацыянальнаму кампанента на шырокім моўным фоне (у праекцыі ад беларускай мовы да іншых моў). У якасці метадалагічнага інструментарыя вызначэння нацыянальнага кампанента варта выкарыстоўваць дэскрыптыўны метады, метадыкі структурна-семантычнага мадэлявання, фіксацыі і канфрантацыйнага аналізу іншамоўных адпаведнікаў (у кірунку ад беларускай да іншых моў), лінгвакультуралагічнага апісання, колькаснага аналізу. Фактычны матэрыял павінны складаюць тыя прыказкі, якія ўваходзяць у парэміялагічны мінімум, асноўны парэміялагічны фонд беларускай мовы, парэміялагічны склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы, а таксама некаторыя варыянты гэтых прыказак, зафіксаваныя ў парэміяграфічных выданнях. Крыніцамі фактычнага матэрыялу павінны быць толькі найбольш аўтарытэтныя парэміялагічныя даведнікі беларускай мовы і іншых моў свету.

Высновы. Такім чынам задачамі вывучэння нацыянальнай адметнасці прыказкавага фонду беларускай мовы з'яўляюцца: (1) акрэсліць асноўныя кірункі вывучэння нацыянальнага ў парэміялогіі сучаснай беларускай мовы; (2) абгрунтаваць прынцыпы і прыёмы вызначэння і апісання нацыянальнага кампанента ў парэміконе беларускай мовы на матэрыяле парэміялагічнага мінімуму, асноўнага парэміялагічнага фонду, парэміялагічнага складу літаратурнай мовы шляхам фіксацыі, сістэматызацыі і дыферэнцыяцыі спецыфічнага (нацыянальна абумоўленага) у проціпастаўленне агульнаму (іншанацыянальнаму) у сінхранічным плане; (3) абгрунтаваць паняцце і прынцыпы дыферэнцыяцыі іншанацыянальнага кампанента ў парэміконе беларускай мовы; (4) вызначыць аб'ём, характарыстыкі і суадносіны інтэрнацыянальнага і ўніверсальнага кампанентаў у парэміконе беларускай мовы; (5) вызначыць аб'ём і разнавіднасці нацыянальна дэтэрмінаванага (уласна беларускага) кампанента ў парэміконе беларускай мовы (уласна беларускія прыказкавыя адзінкі, прыказкавыя мадэлі, прататыпы прыказак, рэаліі ў складзе прыказак, адлюстраваныя ў прыказках вобразы і паняцці); (6) вызначыць аб'ём і разнавіднасці нацыянальна-культурна дэтэрмінаваных элементаў у адзінках інтэрнацыянальнага і ўніверсальнага кампанентаў у

парэміконе беларускай мовы (нацыянальныя варыяцыі прататыпаў прыказак, рэаліі, а таксама спецыфічныя вобразы і паняцці ў прыказках, унікальныя варыянты прыказкавых мадэляў, адметны лексічны склад і непаўторная граматычная арганізацыя прыказак); (7) устанавіць ступень нацыянальна-культурнай дэтэрмінаванасці нацыянальнага кампанента ў парэміконе беларускай мовы, суадносіны ў ім нацыянальнага і іншанацыянальнага кампанентаў.

Вызначэнне нацыянальнага кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы шляхам дыферэнцыяцыі нацыянальнага і іншанацыянальнага з'яўляецца актуальным для беларускага мовазнаўства, паколькі адыгрывае метадалагічна значную ролю ў лінгвакультуралагічным і этналінгвістычным апісанні беларускай мовы (у прыватнасці нацыянальна-культурнай семантыкі беларускіх прыказак), а таксама мае значнасць у прыкладным плане ў сферы лінгвадыдактыкі пры выкладанні беларускай мовы як роднай у ВНУ і школе (у лінгвакультуралагічным і лінгвакраязнаўчым аспекце), як замежнай і як няроднай ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму (у лінгвакраізназнаўчым аспекце), у галіне нарматыўнай і вучэбнай лексікаграфіі (у межах гістарычна-этымалагічнай зоны слоўніка) і двухмоўнай лексікаграфіі (пры ўкладанні беларуска-іншмоўных і іншамоўна-беларускіх парэміялагічных слоўнікаў), у тэорыі і практыцы перакладу публіцыстычных і літаратурна-мастацкіх тэкстаў (з беларускай на іншыя мовы і наадварот) і інш.

ЛІТАРАТУРА

- Иванов, Е. Е. (2013). Белорусская паремиология и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения). [У:] *XV Міжнародны з'езд славістаў = XV Международный съезд славистов = XV International Congress of Slavists*, г. Мінск, Беларусь, 20–27 жніўня 2013 г. Тэзісы дакладаў. Т. 1. А. А. Лукашанец (рэд.). Мінск, с. 322–323.
- Иванов, Е. Е. (2018). Проблема объема и дифференциации класса высших (афористических) единиц языка (на материале русского и белорусского языков). [В:] *Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – V*. Сб. науч. ст. Иванов Е. Е. (гл. ред.). Могилев, с. 28–32.
- Іваноў, Я. Я. (2017). *Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове*. Магілёў, 208 с.
- Лепешаў, І. Я. (2014). *Этымалагічны слоўнік прыказак*. Мінск, 139 с.
- Петрушэўская, Ю. А. (2015). Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі «Адна галава добра, а дзве лепш». [В:] *Вестник Минского государственного лингвистического университета. Серия 1, Филология*, № 6, с. 105–113.
- Петрушэўская, Ю. А. (2016а). Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі «З вялікага грому малы дождж». [У:] *Роднае слова*, № 1, с. 44–47.
- Петрушэўская, Ю. А. (2016б). Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі «Хто мажа, той і едзе». [В:] *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, Гуманитар. науки*, № 2, с. 138–144.
- Петрушэўская, Ю. А. (2018). Інтэрнацыянальны характар прыказкі «У добры час сказаць, а ў ліхі памаўчаць». [В:] *Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – V*. Сб. науч. ст. Иванов Е. Е. (ред.). Могилев, с. 123–128.
- Nationales und Internationales in der slawischen Praseologie* (2013). H. Walter, V. M. Mokienko (Hrsg.). Greifswald, 276 S.

Подано до редакції 15.10.2018 року
Прийнято до друку 14.11.2018 року